

Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs

Regina Stoutjesdijk

De Horizon Academieprijs is een initiatief van Horizon te Rotterdam. Horizon is een instituut voor jeugdzorg en speciaal onderwijs. Het doel van de prijs is het stimuleren van de wetenschappelijke ondersteuning van de hulpverlening en het onderwijs aan jeugdigen met psychosociale problemen. De prijs wordt jaarlijks toegekend aan de beste proefschriften op het gebied van de jeugdzorg en het speciaal onderwijs. De gepromoveerden zorgen voor een bewerking van hun proefschrift. Daarmee hoopt Horizon de onderzoeksresultaten toeganke-lijk te maken voor een breder publiek. Aan de prijs is een geldbedrag verbonden én de uitgave van het proefschrift in de Horizon Publicatie-reeks.

De beoordelingscommissie bestaat uit:

Dhr. J.J. du Prie (Horizon), prof. dr. M. Dekovic (Universiteit Utrecht), prof. dr. J.M.A.M. Janssens (Radboud Universiteit Nijmegen), prof. dr. E.M. Scholte (Universiteit Leiden), prof. dr. mr. M.E. Kalverboer (Rijksuniversiteit Groningen), dr. F.A. Goossens (Vrije Universiteit Amsterdam), dr. A.M. Meijer (Universiteit van Amsterdam).

Het secretariaat en voorzitterschap van de jury worden gevoerd door prof. dr. J.D. van der Ploeg, emeritus hoogleraar Universiteit Leiden.

Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs

Regina Stoutjesdijk

ISBN 978 90 8850 699 4

NUR 847

© 2016 B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 12010, 1100 AA Amsterdam-Zuidoost) te wenden.

Inhoud

1	Introductie: meer kansen voor kinderen met gedragsproblemen in het regulier onderwijs	9
1.1	Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs onderbelicht	9
1.2	Hoofddoel onderzoek en onderzoeksvragen	10
1.3	Achtergrond van het onderzoek	11
1.3.1	Speciaal onderwijs in Nederland	11
1.3.2	Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs	14
1.3.3	Problematiek van ADHD en ASS in het onderwijs	15
1.4	Onderzoeksopzet	17
1.5	Onderzoeksgroepen	20
2	Kenmerken van kinderen met gedragsproblemen die de kans op plaatsing op een speciale school vergroten	23
2.1	Aanleiding: kinderen met gedragsproblemen krijgen minder vaak inclusief onderwijs	23
2.2	Achtergronden en onderscheid tussen statische en dynamische factoren	24
2.3	Onderzoeksresultaten	25

3	Vooruitgang van kinderen met ADHD en ASS in reguliere en speciale scholen	29
3.1	Aanleiding: kennis over de ontwikkeling van kinderen met ADHD en ASS in speciaal onderwijs is beperkt	29
3.2	Achtergrond en onderzoeksmethode	31
3.3	Onderzoeksresultaten: vooruitgang in gedrag en leren	32
3.4	Onderzoeksresultaten: pedagogische strategieën	34
4	Invloed van het gezinsfunctioneren op probleemgedrag in de klas	37
4.1	Aanleiding: gezinsfunctioneren kan de begeleiding van probleemgedrag in het speciaal onderwijs ondermijnen	37
4.2	Onderzoeksmethode	40
4.3	Onderzoeksresultaten	40
5	Conclusies en aanbevelingen	43
5.1	Belangrijkste conclusies	43
5.2	Aanbevelingen voor de praktijk	44
5.2.1	Integrale aanpak en vergroten van ouderbetrokkenheid	45
5.2.2	Meer aandacht voor emotionele ondersteuning als onderdeel van de begeleiding	46
5.2.3	Begeleiding inzetten op gedrag én leren	48
5.2.4	Versterken van leraarcompetenties	49

Literatuur	51
Bijlagen	
Bijlage 1 Onderzoeksinstrumenten	59
Bijlage 2 Tabellen en figuren	63
Over de auteur	67

1

Introductie: meer kansen voor kinderen met gedragsproblemen in het regulier onderwijs

Kinderen met specifieke onderwijsbehoeften hebben extra begeleiding op school nodig om beter van het onderwijs te kunnen profiteren. Wanneer er sprake is van een ernstige onderwijsbeperking kunnen kinderen in aanmerking komen voor ondersteuning vanuit het speciaal onderwijs. Deze ondersteuning kan geboden worden in een reguliere of in een speciale school. Een substantieel deel van de kinderen dat hier gebruik van maakt, heeft gedragsproblemen.

1.1 Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs onderbelicht

Hoewel in de afgelopen decennia veel onderzoek is gedaan naar kinderen met beperkingen in het speciaal onderwijs, heeft de groep kinderen met gedragsproblemen hierin weinig aandacht gekregen. Daardoor is over een aantal belangrijke kwesties nog onvoldoende bekend. Zo weten we bijvoorbeeld nog steeds niet welke onderwijsbehoeften en omgevingsfactoren bepalend zijn voor de keuze voor plaatsing op een reguliere of speciale school. Ook is weinig bekend over de vooruitgang die kinderen met gedragsproblemen laten zien op het gebied van gedrag en leerprestaties. Verder weten we niet of er op dat punt verschillen bestaan tussen kinderen op een reguliere of een speciale school. Van de pedagogische begeleiding in de dagelijkse onderwijspraktijk en de relatie met vooruitgang weten we

eveneens weinig. Dat het gezin het ontstaan van probleemgedrag sterk beïnvloedt is bekend, maar hoe groot is deze invloed als het gaat om kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs?

1.2 Hoofddoel onderzoek en onderzoeksvragen

Het hoofddoel van dit onderzoek is om de kennis over de hierboven genoemde onderwerpen te vergroten. Daardoor krijgen we een beter begrip van leeromgevingen die het beste aansluiten bij de speciale onderwijsbehoeften van kinderen met gedragsproblemen. Met de komst van passend onderwijs is deze kennis voor leerkrachten en intern begeleiders in het regulier en speciaal onderwijs van steeds groter belang. Verder kan het onderzoek bijdragen aan de verbetering van onderwijsinterventies en onderwijsondersteuning voor kinderen met gedragsproblemen. Mogelijk kunnen op termijn meer kinderen met gedragsproblemen een plek krijgen op een reguliere school.

Uitgaande van het hoofddoel zijn de volgende onderzoeksvragen als leidraad voor het onderzoek geformuleerd:

- 1 Welke omgevings- en kindgebonden factoren vergroten de kans op een plaatsing op een speciale school? (hoofdstuk 3)
- 2 Laten kinderen met gedragsproblemen vooruitgang zien op gedrag en leerprestaties en zijn er wat dat betreft verschillen tussen speciale en reguliere scholen? (hoofdstuk 4)
- 3 Welke pedagogische strategieën dragen bij aan vooruitgang op gedrag en leerprestaties? (hoofdstuk 4)
- 4 Wat is de invloed van het gezinsfunctioneren op probleemgedrag in de klas? (hoofdstuk 5)

Om een antwoord te krijgen op deze vragen is onderzoek gedaan bij Horizon Onderwijs en Jeugdzorg en bij de gemeentelijke dienst

Amber – beide te Rotterdam. Horizon is een instelling voor jeugdzorg en speciaal onderwijs. Het speciaal onderwijs wordt geboden op cluster 4 scholen in de regio, maar Horizon biedt ook speciale onderwijsondersteuning op reguliere scholen. Dit gebeurt via ambulante begeleiding. Amber is op het moment van schrijven niet meer actief, maar verzorgde ten tijde van het onderzoek (2008) onder andere ambulante begeleiding aan cluster 4 leerlingen in het regulier onderwijs.

1.3 Achtergrond van het onderzoek

Om het onderzoek en de uitkomsten te kunnen plaatsen, komt in deze paragraaf kort de achtergrond van het onderzoek aan bod. Eerst wordt iets verteld over de manier waarop het speciaal onderwijs in Nederland is georganiseerd. Dan volgt een toelichting op kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs en de problematiek waarmee zij te maken kunnen hebben. Vervolgens wordt dat nog specifiek toegelicht voor kinderen met een aandachtstekortstoornis met hyperactiviteit (in het Engels: ADHD, Attention Deficit Hyperactivity Disorder) en kinderen met autismespectrumstoornissen (ASS).

1.3.1 Speciaal onderwijs in Nederland

In Nederland was het de afgelopen vijftig jaar gebruikelijk dat er speciale onderwijsondersteuning of speciale scholen waren voor kinderen met uiteenlopende problematiek. Daardoor bestonden er tot voor kort ongeveer vijftien verschillende schooltypen voor kinderen met milde tot ernstige onderwijsbeperkingen (Meijer, 1994). Internationale ontwikkelingen richting inclusief onderwijs voor kinderen met beperkingen zorgden ervoor dat plaatsing op een speciale school niet meer zo wenselijk werd gevonden. Ook werd steeds meer getwijfeld aan de idee dat speciale scholen de beste leeromgeving voor

kinderen met beperkingen zouden zijn. Daar kwam bij dat speciale scholen een stigmatiserende werking konden hebben en dat belemmerde kinderen met beperkingen bij het vinden van een baan of een vorm van dagbesteding. Ondertussen bleef het aantal kinderen met een beperking in het speciaal onderwijs stijgen.

In 1998 werd daarom het Weer Samen Naar School beleid ingevoerd. Daarmee werd de ondersteuning en integratie van kinderen met milde beperkingen in het regulier onderwijs geregeld. Vijf jaar later trad de Wet op de Expertisecentra (WEC) in werking. Het was de bedoeling daarmee inclusief onderwijs aan kinderen met ernstige beperkingen te stimuleren. Ouders van een kind met een beperking konden met de zogenoemde leerlinggebonden financiering voortaan een keuze maken tussen een reguliere school of een speciale school (zie bijgaand kader voor verdere toelichting).

Situatie voor passend onderwijs: twee vormen van speciaal onderwijs

Sinds de invoering van de leerlinggebonden financiering (lgf) – het zogenoemde ‘rugzakje’ – en de oprichting van Regionale Expertisecentra (REC’s) in 2003 werd op basis van landelijke indicatiecriteria bepaald of een leerling in aanmerking kwam voor ondersteuning vanuit het speciaal onderwijs. Elk REC had hiervoor een Commissie voor de Indiciestelling.

Met een positieve indicatie was inschrijving op een *school voor (voortgezet) speciaal onderwijs* ((v)so) mogelijk, óf men kon een leerling inschrijven bij een *reguliere school* met een *rugzakje*. Het rugzakje bestond uit drie delen: (1) een bedrag voor ambulante begeleiding vanuit het REC (verplicht hieraan te besteden); (2) een bedrag voor formatie-uitbreiding (bijvoor-

beeld extra klassenassistent of remedial teacher); (3) een vrij te besteden bedrag (materiële bekostiging als aanpassing lesmateriaal, onderzoek, enzovoort).

Reguliere en speciale scholen verschillen doorgaans van elkaar wat betreft klassengrootte, beschikbare expertise, mogelijkheden tot interactie met zich normaal ontwikkelende kinderen en inrichting van de school en de klaslokalen. Begeleiding in speciale scholen wordt geboden door gedragswetenschappers, speciaal opgeleide leraren en onderwijsassistenten. Het gemiddelde aantal kinderen per klas varieert van zes tot tien kinderen. Leerkrachten in het regulier onderwijs worden ondersteund door ambulante begeleiders, intern begeleiders en remedial teachers. De gemiddelde klas bestaat uit ongeveer 25 kinderen. In speciale scholen is vaak een gestructureerder dagprogramma, zijn minder prikkels en meer mogelijkheden voor kinderen om zich even terug te trekken. Anders dan kinderen met beperkingen in reguliere scholen, komen kinderen op speciale scholen gedurende de schooldag niet of nauwelijks in aanraking met zich normaal ontwikkelende kinderen.

Met de WEC veranderde ook de structuur van het speciaal onderwijs doordat er vier clusters kwamen. Die vier clusters vertegenwoordigden elk een expertise op het gebied van onderwijsondersteuning aan kinderen met ernstige beperkingen: cluster 1 voor kinderen met een visuele beperking (1% van alle kinderen in het speciaal onderwijs), cluster 2 voor dove of slechthorende kinderen of kinderen met ernstige spraak/taalstoornissen (14%), cluster 3 voor kinderen met cognitieve en/of lichamelijke beperkingen (41%) en cluster 4 voor kinderen met ontwikkelingsstoornissen of ernstige psychopathologie (44%) (CBS, 2009).

Hoewel ouders de keuze hadden om hun kind met een beperking te plaatsen in het regulier onderwijs, gingen er nog steeds meer kinderen met ernstige onderwijsbeperkingen naar speciale scholen (Stoutjesdijk e.a., 2007). De WEC leverde dus niet het beoogde effect op. Mede daarom werd vervolgens het passend onderwijsbeleid ontwikkeld. Passend onderwijs is op 1 augustus 2014 ingegaan. Hiermee hebben samenwerkingsverbanden van reguliere en speciale scholen een zorgplicht gekregen. Zij moeten kinderen met een beperking een zo passend mogelijk onderwijsaanbod geven. Plaatsing op een reguliere school heeft daarbij de voorkeur.

1.3.2 Kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs

Voor passend onderwijs – ten tijde van het onderzoek – konden kinderen alleen onderwijsondersteuning vanuit het speciaal onderwijs krijgen als ze aan landelijke, clusterspecifieke toelatingscriteria voldeden. Nu zijn deze criteria vervallen omdat samenwerkingsverbanden zelf hun toelatingsbeleid mogen bepalen.

Om toch een beeld te krijgen van de kenmerken van de leerlingen die deelnamen aan het onderzoek volgt hier een beknopte bespreking van de voormalige toelatingscriteria voor cluster 4: (1) Er moest sprake zijn van een gediagnosticeerde ontwikkelings-, gedrags- en/of emotionele stoornis volgens de DSM-IV-TR of ICD-10, met daarnaast (2) een ernstige beperking in de onderwijsparticipatie, waarvoor (3) binnen het regulier onderwijs onvoldoende begeleidingsmogelijkheden waren (ontoereikende zorgstructuur). De problematiek moest zich niet alleen voordoen op school, maar ook thuis of in de vrije tijd. Daarnaast moest jeugdhulpverlening betrokken zijn (geweest). Bij een ernstige onderwijsbeperking moeten we denken aan ernstige motivatie of aandachtsproblemen, ernstige proble-

men in de omgang met klasgenoten en/of de leraar, of dat het kind een gevaar betekent voor zichzelf of anderen.

De criteria geven aan dat in het cluster 4 onderwijs een zeer heterogene groep kinderen wordt begeleid met uiteenlopende problematiek, onderwijsbehoeften en mogelijkheden. Ook uit onderzoek naar deze populatie blijkt deze diversiteit (LCTI, 2007; Wagner e.a., 2005). Desondanks hebben deze kinderen een aantal onderwijsbelemmeringen gemeenschappelijk. Vele kinderen met gedragsproblematiek in het speciaal onderwijs vertonen onaangepast en disruptief gedrag. Daarnaast zijn hun sociale vaardigheden vaak minder goed ontwikkeld dan die van kinderen met andersoortige beperkingen of zich normaal ontwikkelende kinderen. Hierdoor is veelal sprake van verstoorde relaties met klasgenoten en leraren. Ook werkhoudingsgerelateerde problemen, zoals motivatie- en concentratieproblemen, komen regelmatig voor, evenals achterblijvende leerprestaties.

Door deze karakteristieke, afwijkende gedragspatronen worden kinderen met gedragsproblemen gezien als een bijzonder uitdagende populatie om te onderwijzen en te begeleiden – ook wanneer extra ondersteuning voorhanden is (Kauffman & Landrum, 2009). Leraren in het regulier onderwijs staan het meest afwijzend tegenover plaatsing van kinderen met gedragsproblemen in hun klas en tonen de minste tolerantie voor hun problematiek (Cartledge & Johnson, 1996).

1.3.3 Problematiek van ADHD en ASS in het onderwijs

Bij kinderen met gedragsproblemen in het speciaal onderwijs worden ADHD en/of ASS het meest gesignaleerd (LCTI, 2007). Ook zijn ADHD en ASS de meest voorkomende ontwikkelingsstoor-